

FIKİH TARİHİNİN İÇTİHA MERKEZLİ YAZILMASI PROBLEMİ

YIL / YEAR 14, SAYI / ISSUE 27 (BAHAR / SPRING 2016/1) ss. 127 - 143

MUHAMMED TAYYİB KILIÇ

Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Ana Bilim Dalı

tayyibkiliç@yahoo.com

Öz

Fıkıh ilmi doktrinde usul ve fûru şeklinde iki ana çerçevede gelişmiş, bu ilmin tarihçesiyle ilgili her hangi bir alt disiplin veya literatür kaleme alınmamıştır. XX. yy'dan itibaren diğer İslamî ilimler gibi fıkıhın da tarihçesiyle ilgili eserler yazılmaya başlanmıştır. Ancak yazılan eserler, dönemin hâkim bakış açısına göre şekillenmiş ve içtihadı merkeze alan bir yaklaşımla fıkıh çeşitli dönemlere ayrılmıştır. Buna göre fıkıh, mutlak içtihadın bulunduğu ilk üç dönemde bir gelişme göstermiş, sonraki dönemlerde ise duraklama ve gerileme dönemlerine girmiştir. Son yüzyıl ise fıkıhın uyanma ve canlanma dönemidir. Bu makalede fıkıh tarihini konu edinen eserlerin meseleye içtihat merkezli bakmalarının bir sonucu olarak yapmış oldukları bu sınıflandırmanın tarihi açıdan ne kadar tutarlı olduğu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Tarihi, İslam Hukuk Tarihi, İctihat Tarihi, Fıkıh Tarihi Literatürü, Fıkıh Gelişim Süreci

THE PROBLEM OF THE HISTORY OF FIQH WRITING BASED ON THE JURISPRUDENCE

Abstract

The development process of fiqh is discussed in the manuscripts written under the names of history of Islamic law, history of fiqh and history of Islamic legislation. These manuscripts are the works of the last century. Generally, similar systems are followed up and the history of fiqh is treated in five or six terms in the manuscripts. The starting point in the way the history of fiqh is presented is the idea of legal precedent. The period in which the very first manuscripts about the subject were written is the same period in which discussions on legal precedent were quite popular. The periodisation of fiqh centering the legal precedent in the historiography of fiqh suits ill to the annals. Particularly the period named as the period of stagnation and regression of fiqh is not a regression period as these manuscripts claim. On the contrary, this period beared a witness to the upgrowth of many scribes and they put pen to invaluable writings. In this paper, It is discussed the periodisation of fiqh centering the legal precedent in the historiography of fiqh.

Keywords: History of Fiqh, History of Islamic Law, History of Islamic Legislation, History of Fiqh Literature, Development Process of Fiqh

Giriş

Bütün İslâmî ilimler gibi fıkıh ilmi de İslâm medeniyetinde ortaya çıkan ve gelişiminde çeşitli sâiklerin etkili olduğu bir ilimdir. Başta fıkıh olmak üzere neredeyse bütün İslâmî ilimlerin tarihî açıdan gelişim süreçleriyle ilgili kaleme alınan eserler yaklaşık son yüzyılın ürünüdür ve bu durumda oryantalistlerin bu yöndeki çalışmaları oldukça etkili olmuştur. Hadis Tarihi,¹ Tefsir Tarihi,² Kelâm Tarihi,³ Tasavvuf Tarihi,⁴ Fıkıh Tarihi vb. eserlerin yazımı daha ziyade bu ilimlerin modern dönemde yeniden ele alınmasının bir sonucudur.

Fıkıh ilmi malum olduğu üzere doktrinde usul ve fûru şeklinde iki ana çerçevede ele alınmakta, bu ilmin tarihçesiyle ilgili her hangi bir alt disiplin veya literatür bulunmamaktadır. Gerek fıkıh gerekse diğer ilimler açısından çeşitli tabakât ve terâcîm kitapları o ilmin tarihiyle ilgili çok değerli bilgiler vermekle birlikte bunlar daha ziyade eserlere ve şahıslara ait bilgiler konumundadır.⁵ Bizim burada her hangi bir ilmin tarihinden kastımız ise o ilmin gelişim serüveniyle ilgili bilgilerin belirli bir disiplin içinde sunulmasıdır.

Bu makalede fıkıh tarihini konu edinen modern dönem eserlerinin meseleye içtihat açısından yaklaşmalarının bu eserlerin yazım metodu ve planına olan etkilerini ele alacağız. Bunun için de ilk olarak konuyla ilgili yazılan bir takım eserlerde fıkıh tarihinin nasıl ele alındığını arz edip sonrasında da konuyla ilgili mülahazalarımızı serdedeceğiz. Bu eserlerin seçiminde herhangi bir kriter olmamakla birlikte daha ziyade yaygın bilinirliği ve tarafımızdan ulaşılabirliği dikkate alınmıştır.

Fıkıh Tarihi Eserlerinde Konunun İşleniş Tarzı

Fıkıhın tarihî serüvenini ele alan eserlerin yazımı son dönem telifâtı kapsamındadır. Aynı şekilde fıkıh tarihi dersinin eğitim kurumlarının müfredatlarında yer alması da yine son dönemlerdedir.⁶ İslâm dünyasında bu türün ilk örneği olarak Mısırlı hukukçu Muhammed el-Hudari Bey'in (1872-1927) ders kitabı olarak hazırlanmış olduğu *Târîhu't-Teşrîi'l-İslâmî* adlı eseri kabul edilmektedir.⁷ Eser Haydar Hatipoğlu tarafından "*İslâm Hukuk Tarihi*" (İstanbul, 1974) adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Osmanlının son dönemlerinde, Arap dünyasında, Cumhuriyet sonrası ülkemizde ve Batıda bu yönde kaleme al-

¹ İsmail Hakkı İzmirli, *Hadis Tarihi*, Tenkitli Neşir; İbrahim Hatipoğlu, İstanbul, 2001; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1997; Ali Osman Koçkuzu, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul, 1983.

² Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabâkâtü'l-Müfesssîrin*, Ankara, 1971; Muhammed Reşâd Halîl, *el-Menhecü'l-İslâmî li Dirâseti't-Târîhi ve't-Tefsîri*, Dârü'l-Menâr, Kâhire, 1984; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1-2, Ankara, 1988; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İstanbul, 1998.

³ Mehmed Şerafettin Yaltkaya, *Kelâm Tarihi*, Dârü'l-Fünûn Neşriyatı, İstanbul, 1924; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul, 1981; Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelâm: Tarih, Ekoller, Problemler*, Tekin Kitabevi, Konya, 2001

⁴ Cavit Sunar, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara, 1975; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1985; Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İstanbul, 2006.

⁵ Eyyüp Said Kaya, *Tabakât*, TDV DiA, c. 39, İstanbul, 2010, s. 292.

⁶ Ahmet Hamdi Furat, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde Okutulan Fıkıh Tarihi Dersi ve Muhtevası*, Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, 2010, s. 357-363.

⁷ Sami Erdem, *Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c.3, sy. 5, 2005, s. 100.

nan eserlere *Târîh-i İlm-i Fıkıh*,⁸ *Tarih-i Fıkıh Derstleri*,⁹ *Târîhu't-Teşrîi'l-İslâmî*,¹⁰ *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*,¹¹ *Müslüman Türk Hukuku*,¹² *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*,¹³ *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*,¹⁴ *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*,¹⁵ *İslâm Hukuk Tarihi*¹⁶, *A History of Islamic Law*¹⁷ gibi çeşitli adlar verilmiştir. Ayrıca "*el-Medhal*" şeklinde isimlendirilen ve hukuka giriş tarzında bilgilerin verildiği kimi kitapların giriş veya ilk bölümlerinde fıkıhın tarihsel süreciyle ilgili bilgiler de verilmektedir.¹⁸ Fıkıhın, "İslâm Hukuku / Islamic Law" terkibiyle ne kadar uyumlu olduğu veya birbirini karşıladığı şeklindeki tartışmalar¹⁹ konumuz dışıdır. Ancak bir genelleme olarak şunu ifade etmek mümkündür ki farklı isimler adı altında da olsa kaleme alınan eserler temelde fıkıhın tarihî gelişim sürecini işlemektedir.

Konuyla ilgili mülahazalarımızın temellendirilmesi açısından fıkıhın tarihî gelişimini işleyen çeşitli kitapların meseleyi ele alışlarıyla ilgili örnekler vermek istiyoruz. Burada makalenin sınırlarını zorlamamak için kitaplarda ele alınan konu başlıklarının muhteva ve detaylarına girmeyeceğimizi özellikle ifade ediyoruz.

1- Muhammed el-Hudârî Bey (1872-1927) *Târîhu't-Teşrîi'l-İslâmî* adlı eserinde İslâm hukuk tarihini Hz. Peygamber döneminde teşrî', büyük sahabe döneminde teşrî', genç sahabeler döneminde teşrî', hicrî 2. yüzyılın başlarından dördüncü yüzyılın ortalarına kadar süren teşrî', mezheplere dayalı dönem ve Bağdat'ın düşmesinden günümüze kadar süren (mutlak/sırf) taklit dönemi²⁰ şeklinde altı dönem halinde ele almıştır.

2- Mehmed Seyyid Bey (1873-1925) *Tarih-i Fıkıh Derstleri*'nde fıkıh tarihini Hz. Peygamber dönemi, hicrî birinci yüzyılın yarısına kadar süren sahabe dönemi, hicrî ikinci yüzyılın başlarına kadar süren tâbiî dönem, hicrî dördüncü yüzyıla kadar olan müçtehit imamlar dönemi, hicrî dördüncü yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar süren ve Bağdat'ın Moğolların eline geçmesine kadar süren dönem ve Bağdat'ın düşmesinden günümüze kadar süren taklit dönemi şeklinde altı dönem olarak işlemiştir.

⁸ Karahisarlı Mehmed Kâmil (Miras) Efendi, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, 1-2, İstanbul, 1331.

⁹ Mehmed Seyyid Bey, *Târîh-i Fıkıh Derstleri*, Dârülfünûn Matbaası, İstanbul, 1924.

¹⁰ Muhammed el-Hudârî Bey, *Târîhu't-Teşrîi'l-İslâmî*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1967.

¹¹ Muhammed Ali es-Sâysî, *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2000.

¹² İzmirli İsmail Hakki, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, Seri: III, No. 2, Akşam Matbaası, İstanbul, 1936.

¹³ Ali Himmet Berki, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*, Ankara, 1955.

¹⁴ Sabri Şâkir Ansay, *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*, Ankara, 1958.

¹⁵ Halil Cin-Ahmet Akgündüz, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, 1-2, İstanbul, 1990.

¹⁶ Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989.

¹⁷ Noel James Coulson, *A History of Islamic Law*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1964.

¹⁸ Muhammed Yûsuf Musa, *el-Medhal li Dirâseti'l-Fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 2009.

¹⁹ Talip Türçan, *Fıkıhdan İslâm Hukukuna -Fıkıhın İslâm Hukukuna Evrilme Süreci Üzerine Bazı Düşünceler*, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 6, 2005, s. 16.

²⁰ Eserde geçen (taklîd-i mahz) ifadesini Ferhat Koca bu şekilde kullandığından biz de bu kullanımı tercih ettik. Ayrıca Hudârî Bey'in hayatı ve *Târîhu't-Teşrîi'l-İslâmî* adlı eseri hakkında değerlendirme için bkz: Ferhat Koca, *Mısırlı İslâm Tarihçisi ve Hukukçusu Muhammed Hudârî Bek (1837-1927): Hayatı, Eserleri ve Fikhî Görüşleri*, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 6, 2005, s. 167-178.

3- Muhammed b. el-Hasen el-Hacvî el-Mâlikî (1956) *el-Fikru's-Sâmî fi Târîhi'l-Fikhi'l-İslâmî*²¹ adlı eserinde fıkıhın kaynaklarını, teşri tarihine göre konularını, sahabenin ve tâbiînin önde gelenlerinin tercüme-i hâlini, içtihat, taklit vb. konuları ele almıştır.

4- Muhammed Yusuf Musa (1899-1963) *el-Medhal li Dirâseti'l-Fikhi'l-İslâmî* adlı eserinde fıkıh tarihini Hz. Peygamber dönemi, Sahabe ve büyük tabiîn dönemi, hicrî dördüncü yüzyılın ortalarına kadar devam eden olgunluk dönemi, mutlak müçtehitlerin ortaya çıkmadığı ve günümüze kadar devam eden taklit dönemi olmak üzere dört dönem şeklinde tasnif etmiştir.

5- Muhammed Ebû Zehra (1974) *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmîyye fi's-Siyâseti ve'l-Akâidi ve Târîhi'l-Mezâhibi'l-Fikhiyye*'sinde²² genel olarak fıkıhın geçirdiği tarihsel süreçten ziyade mezheplerin temel özellikleri ve önemli fakihlerin hayat hikâyelerinden hareketle konuyu ele almaktadır. Eserde ayrıca fukahanın ihtilaf sebepleri, içtihat, taklit vb. çeşitli konulara da yer verilmiştir. Eser, Abdülkadir Şener tarafından İslâm'da Fikhî Mezhepler Tarihi (İstanbul, 1976) adıyla tercüme edilmiştir.

6- Muhammed Ali es-Sâyis (1901-1976) *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî* adlı eserinde fıkıh tarihini Hz. Peygamber, Hulefâ-i Râşidîn, hicrî 2. yüzyılın başlarına kadar olan dönem, hicrî 2. yüzyılın başlarından dördüncü yüzyılın ortalarına kadar olan dönem, hicrî dördüncü yüzyılın ortalarından Bağdat'ın düşmesine kadar olan dönem ve Bağdat'ın düşmesinden günümüze kadar olan dönem şeklinde beş dönem halinde ele almıştır.

7- Osman Keskiöğlü'nün (1907-1989) *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku* adlı eseri iki bölümden (kitaptan) müteşekkildir.²³ Eserin birinci bölümünde fıkıh tarihi vahiy, sahabe, tâbiîn, içtihatlar, taklit ve duraklama devri olarak altı dönem halinde ele alınmıştır.

8- Muhammed Mustafa Şelebî (1997), *el-Medhal fi'l-Fikhi'l-İslâmî*²⁴ adlı eserinde fıkıh tarihini Hz. Peygamber dönemini ifade eden tesis (kuruluş) dönemi, Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayıp hicrî dördüncü yüzyıla kadar süren olgunluk dönemi, ilerlemenin durduğu taklidin başladığı ve günümüz dönemi şeklinde dört dönem halinde ele almıştır.

9- Mennâ' el-Kattân (1925-1999) *Târîhu't-Teşri'i'l-İslâmî*²⁵ adlı eserinde İslâm hukuk tarihini Hz. Peygamber dönemi, fıkıhın oluşum dönemi (Emevîler dönemi), hadisin tedvin edildiği ve mezheplerin teşekkül ettiği dönem, taklit dönemi ve uyanış dönemi olarak beş dönem halinde işlemiştir.

10- Ömer b. Süleyman el-Aşkar (1940-2012) *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*²⁶ adlı eserinde fıkıh tarihini Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn, tedvîn ve müçtehit

²¹ Muhammed b. el-Hasen el-Hacvî, *el-Fikru's-Sâmî fi Târîhi'l-Fikhi'l-İslâmî*, 1-2, Beyrût, 1976.

²² Muhammed Ebû Zehra, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmîyye fi's-Siyâseti ve'l-Akâidi ve Târîhi'l-Mezâhibi'l-Fikhiyye*, Dârü'l-Fikr, Kahire, ty.

²³ Osman Keskiöğlü, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, Ankara, 1969.

²⁴ Muhammed Mustafa Şelebî, *el-Medhal fi'l-Fikhi'l-İslâmî*, ed-Dârü'l-Câmiiyye, Beyrût, 1985.

²⁵ Mennâ' el-Kattân, *Târîhu't-Teşri'i'l-İslâmî*, Riyad, 1997.

²⁶ Ömer b. Süleyman el-Aşkar, *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*, Dâru'n-Nefâis, Ammân, 1991.

imamlar dönemi, taklit ve donukluk dönemi ve günümüzde fıkıh şeklinde altı dönem halinde ele almıştır.

11- Hayreddin Karaman *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi* adlı eserinde fıkıh tarihini Hz. Peygamber devri (fıkıhın doğuşu), sahabe devri (fıkıhın gelişme çağı), Abbâsîler devri (fıkıhın olgunluk çağı), Selçuklular devrinde fıkıh (fıkıhın duraklama çağı), Moğol istilasından Mecelle'ye kadar süren dönem (fıkıhın gerileme çağı) ve Mecelle'den günümüze kadar süren dönem şeklinde altı dönem halinde ele almıştır.

Ayrıca müellif TDV İslâm Ansiklopedisi "Fıkıh" maddesinde de fıkıhın gelişim sürecini aynı plan çerçevesinde yazmıştır.²⁷

12- Abdülazîm Şerefüddîn'in *Târîhu't-Teşrîi'l-İslâmî ve Ahkâmü'l-Milkiyye ve's-Şuf'a ve'l-Akd*²⁸ adlı eseri çeşitli bölümlerden oluşmaktadır. Müellif, eserin fıkıh tarihiyle ilgili bölümünü Hz. Peygamber dönemi, Hulefâ-i Râşidîn döneminde fıkıh, genç sahabeler ve tâbiîn büyükleri döneminde fıkıh, müçtehit İmamlar dönemi, taklit dönemi ve diriliş dönemi başlıkları altında işlemiştir.

13- İlyâs Derdûr *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*²⁹ adlı eserinde fıkıh tarihini İslâm hukukunun tesis dönemi, sahabe ve tâbiîn dönemi, mezheplerin teşekkül ettiği dönem, hicrî üçüncü yüzyıldan beşinci yüzyıla kadar süren mezhep fıkıhının esas alındığı dönem, hicrî beşinci yüzyıldan yedinci yüzyıla kadar süren eleştiri, ayıklama ve tercih dönemi, hicrî yedinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar süren taklit dönemi ve on dördüncü yüzyıldan günümüze kadar süren kanunlaştırma dönemi olarak yedi dönem şeklinde işlemiştir.

14- Nasr Ferîd Muhammed Vâsıl, *el-Medhalü'l-Vasît li Dirâseti's-Şerîati'l-İslâmiyye ve'l-Fikhi ve't-Teşrî*³⁰ adlı eserinde İslâm hukuk tarihini sahabe, tâbiîn, mezhepler döneminde fıkıh, taklit döneminde fıkıh, tecdid ve uyanma döneminde fıkıh başlıkları altında beş dönem halinde ele almıştır.

15- Ekrem Buğra Ekinci *İslâm Hukuku Tarihi*'nde³¹ konuyu Hz. Peygamber devri, sahabe-i kirâm devri, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn devri, hukukun tedvini ve mezhepler, taklid devri ve taknin devri olmak üzere altı dönem halinde ele almıştır.

Fıkıh tarihinin ele alınışıyla ilgili bu eserlerin dışında daha pek çok örnek vermek mümkündür. Ancak zikredilen eserler erbabınca malum olduğundan bu örnekler meseleyi ortaya koymak açısından kanaatimizce yeterlidir.

Fıkıh Tarihi Yazımının İctihat Merkezli Olmasının Sebebi

Yukarıda vermiş olduğumuz örneklerden de anlaşılacağı üzere fıkıh tarihiyle ilgili yazılan eserlerin büyük çoğunluğu aynı plan doğrultusunda kaleme alınmıştır. Bu plana göre fıkıh tarihi, içtihat tarihi olarak değerlendirilmiş ve

²⁷ Hayreddin Karaman, *Fıkıh*, TDV DİA, c. 13, İstanbul, 1996, s. 1-14.

²⁸ Abdülazîm Şerefüddîn, *Târîhu't-Teşrîi'l-İslâmî ve Ahkâmü'l-Milkiyye ve's-Şuf'a ve'l-Akd*, Bingazi, 1985.

²⁹ İlyâs Derdûr, *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*, Dâru İbn Hazm, 1-2 cilt, Beyrût, 2010.

³⁰ Nasr Ferîd Muhammed Vâsıl, *el-Medhalü'l-Vasît li Dirâseti's-Şerîati'l-İslâmiyye ve'l-Fikhi ve't-Teşrî*, el-Mektebetü't-tevkîfiyye, by, ts.

³¹ Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku Tarihi*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2006.

mutlak / müstakil içtihadın bulunduğu dönemler fikhin “gelişme ve olgunluk” dönemleri, bulunmadığı dönemler ise “duraklama, gerileme ve çöküş” dönemleri olarak nitelendirilmiştir.

Kanaatimizce fıkıh tarihi yazımında bu bakış açısının etkili olması iki sebepten kaynaklanmıştır.

Birincisi; Konuyla ilgili yazılan ilk eserin (Hudarı Bey’in *Târîhu’t-Teşrî’l-İslâmî*) bu tarz bir plana ve içeriğe sahip olmasıdır. Eser bu yönüyle kendisinden sonra telif edilen kitaplara büyük oranda örneklik oluşturmuş ve daha sonra kaleme alınan eserler plan veya muhteva açısından Hudarı Bey’in eserini dikkate almışlardır.³² Burada şu hususu hatırlatalım ki, Hudarı Bey’den sonra yazılan eserlerin gerek plan gerekse muhteva açısından konuya yaklaşımlarında bir takım farklılıklar doğal olarak ortaya çıkmıştır. Ve nitekim yukarıda örneklerini verdiğimiz üzere yazılan eserlerin planları veya konuyu ele alışları Hudarı Bey’den farklılık da göstermiştir. Bizim vurgulamaya çalıştığımız husus, hukuk tarihi eserlerinin planları ya da konuyu ele alışlarının ana hatlarıyla aynı olduğu ve daha ziyade bu taksimatı ilk yapan kişi olması hasebiyle Hudarı Bey’in eserinin dikkate alındığıdır.

İkincisi; Hudarı Bey’in yaşadığı dönem (1900’ler) içtihat tartışmalarının çok canlı olduğu bir dönemdir.³³ Hudarı Bey muhtemelen bu tartışmaların da etkisiyle bu alanda ilk olarak kabul edilen *Târîhu’t-Teşrî’l-İslâmî*’sini yazarken içinde bulunduğu dönemin genel atmosferinden etkilenmiş ve konuları içtihat merkezli bir bakış açısıyla ele almıştır.

Hudarı Bey’in fıkıh tarihini yazarken içtihadı merkeze almasının o günkü koşullarda haklı gerekçeleri de bulunmaktadır. Çünkü 1900’lü yıllar İslâm dünyasının çok çeşitli problemlerle karşılaştığı bir dönemdir. Bir taraftan İslâm dünyasının siyasî birliğini temsil eden Osmanlı İmparatorluğunun yedi düvelle mücadele etmesi ve sömürgeci batılı devletlerin İslâm dünyasını sömürgeleştirme yönünde faaliyetleri diğer taraftan sosyal hayatın baş döndürücü gelişmeleri karşısında fikhin mevcut problemlere çözüm bulmakta zorlanması bu problemlerin siyasî ve sosyal yönünü oluşturmuştur.

Muhammed Abduh, Reşid Rıza, Hudarı Bey, Manastırlı İsmail Hakkı, İzmirli İsmail Hakkı, Seyyid Bey, Mehmet Akif gibi dönemin aydınları, mevcut tikanıklığı aşmanın yegâne yolunun “ıçtihat” müessesesini işler hale getirmek olduğu kanaatindedirler.³⁴ Bu nedenle “ıçtihat” tartışmaları dönemin en önemli tartışma konusudur. Dolayısıyla fıkıh tarihiyle ilgili ilk eserlerin kaleme alındığı bu dönemde, içtihat tartışmaları dönemin münevverlerine

³² Kemal Yıldız-İlyas Yıldırım, *Fıkıh İlmi/İslâm Hukuk Tarihi Kaynakları ve Çalışmaları Üzerine Bir Derleme Denemesi*, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 7, 2006, s. 379.

³³ Kâşif Hamdi Okur, *İslâm Hukukunda Çağdaşlaşma Arayışlarının Arka Planı: Son Dönem Osmanlı Düşüncesinden Günümüze Uzanan Süreç*, İslâmî İlimler Dergisi, Yıl 3, Sayı 1, 2008, s. 163; Özgür Kavak, “*Tecdid Mi Yeniden İnşâ Mı? Şah Veliyyullah Dihlevî’den Muhammed İkbâl’e Hint Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar*”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 17, 2011, s. 193-206; Şevket Topal, *Ziya Gökalp’in İctimâî Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı’nın Karşı Eleştirisi*, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy.2, 2012, s. 7-25.

³⁴ Osmanlı’da içtihat tartışmalarıyla ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için bkz. Erdem, *Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi*, s. 85-88.

de etki etmiş ve meseleler hep “içtihat merkezli” bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Daha sonra yazılan eserlerde de bu bakış açısı etkili olmuş ve yurkarıda çeşitli örnekler çerçevesinde yer verdiğimiz kitaplar birbirinin tekrarı mahiyetinde kaleme alınmışlardır.

Fıkıh Tarihi Yazımında İctihadın Merkeze Alınmasına İtirazlarımız

İslâm hukuk tarihinin içtihat merkezli olarak okunması ve fıkıh tarihinin bu çerçevede şekillenmesinin tarihî gerçeklerle örtüşmediği kanaatindeyiz. Bizze göre fıkıh tarihinin dönemlendirilmesinde dördüncü, beşinci ve altıncı dönemlerin “duraklama, gerileme ve uyanış” dönemleri şeklinde adlandırılması problemlidir. Konuyla ilgili gerekçelerimiz şunlardır;

1. Fıkıhın Teşekkül Dönemindeki Mutlak/Müstakil İctihat Hareketinin

Sonraki Dönemlerde Hız Kaybetmesinin Tabii Olması

Fıkıh, Hz. Peygamber döneminde Kuran ve sünnet gibi iki temel kaynak çerçevesinde teşekkül etmiş, sahabe döneminde içtihat müessesesi işler hale gelmeye başlamış, tâbiîn döneminde meselelerin ilim halkalarında tartışılmasıyla birlikte mezhepleşme yönünde ilk adımlar atılmış ve nihayet Abbassiler döneminde mezhepler “kurucu imam-öğrenci ve eser” sacayağıyla müesses bir nizam olarak ortaya çıkmıştır.

Doktriner yapının teşekkül ettiği, mezheplerin temel usul ve esaslarının belirlendiği, neredeyse bütün mezheplerin kendilerine ait belirli bir yekûnda literatüre sahip olduğu, farazî fıkıhla muhayyel meselelere bile çözüm üretilebildiği bir zaman diliminde (H. IV/M. X. yy), örneklerini daha ziyade fıkıhın ilk dönemlerindeki kurucu imamlar çağında (H. 80-200/M. 700-830) gördüğümüz mutlak / müstakil içtihadın ortaya çıkması esasen zor bir durumdur. Çünkü bir mezhebe bağlı olmak veya bir mezhebin çizmiş olduğu sınırlar içinde hareket etmek bir yönüyle müstakil içtihadı da sınırlamıştır. Mezheplerin gelişimine etki eden “sürdürülebilir bir hukuk güvenliği düşüncesi” beraberinde içtihadın alanını daraltma riskini de getirmiştir. Bu nedenle fıkıhın / mezheplerin kendi içinde oturmuş kurumsal bir yapıya dönüşmesi bir taraftan içtihadı olan ihtiyacın azalmasına yol açmış –çünkü meselelere mezhep içi istidlâl yoluyla çözüm bulunmuş ve konu hükümsüz kalmamıştır– diğer taraftan da bu durum içtihat yapabilmeyen imkân ve sınırlarını daraltmıştır. Dolayısıyla fıkıh tarihi kitaplarında fıkıhın dördüncü (veya beşinci) dönemi olarak zikredilen dönemdeki mutlak içtihat faaliyetlerinin, bir önceki döneme kıyasen hız kaybettiği düşüncesi doğru olmakla birlikte, bu durumun temelde bir zaaftan ziyade ihtiyaç ve imkândan kaynaklandığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Mutlak/müstakil içtihat müessesesinin önceki dönemlere nazaran hız kaybetmesinde etkili olan bir diğer amil de Moğol istilasıdır. Özellikle XIII. yüzyıl İslâm dünyasında bir Moğol travmasının yaşandığı dönemdir. Moğolların İslâm dünyasında çok ciddi bir tahribat meydana getirdiği herkesçe bilinen

bir husustur. Kaotik zamanlarda toplumların eldekini koruyabilmek gayesiyle “muhafazakârlaşım” içine kapandıkları ve yeniliklere açık olmadıkları insanlık tarihinde birçok kez tecrübe edilmiş bir durumdur. Dolayısıyla o günkü İslâm toplumunun da kaosun hâkim olduğu bir dönemde “mezhep ve taklidi” güvenli bir sığınak olarak görmesi ve yeniliği çağırıştıran içtihadî düşünce ve faaliyetlere mesafeli durması toplumun kendini koruma refleksinin bir sonucudur.

Konu bütünlüğünün sağlanması açısından bir başka hususu da vurgulamak istiyoruz. Moğol istilasının fıkıhın ve içtihadın gelişimine menfi etkisinin olduğu tartışılmaz bir husustur. Nitekim makalenin ilk başlarında çeşitli hukuk tarihi kitaplarından verdiğimiz örneklerde de bu durum ortaya konmuştur. Ancak bu etkinin değerlendirilmesinin makul bir çerçeveden çıktığı düşüncesindeyiz. Çünkü Moğol istilası dünya tarihi açısından her ne kadar yüzyıllık bir dönemi (1200-1300) ifade etse de bunun Anadolu, Bağdat, İran, Suriye gibi İslâm bölgeleriyle ilgili kısmı daha ziyade 1230-1260 yılları arasındadır. Moğolların tarih sahnesindeki etkisi genellikle kısa süreli ancak oldukça yakıcı olan saman alevine benzetilmektedir. Bu yakıcı ateşin gücünün –1258’de Bağdat’ın düştüğü ve 1300’lerde Moğolların tarih sahnesinden silindikleri dikkate alındığında– 1400’lere, 1500’lere teşmil edilmesi, müelliflerin fıkıh tarihinin bu dönemini gerileme çağı olarak gösterme gayretlerinin bir sonucudur. Nitekim bu dönemi tavsif eden müelliflerin temel hareket noktalarından biri Moğol istilası sonrasında İslâm dünyasının siyâsî birliğinin ortadan kalktığıdır. Tarihî açıdan kısmî bir dönemde bu birliğin ortadan kalktığı doğrudur. Ancak 1300’lerde Memlük Devletinin, 1500’lerde ise Osmanlı İmparatorluğunun tarih sahnesine çıktığı da bir başka tarihî hakikattir.

2. Fıkıhın / İslâm Hukukunun İctihat Merkezli Bir Hukuk Sistemi Olması

Fıkıh, Kuran ve sünnet gibi sınırlı sayıda nasların içtihat müessesesiyle işler hale getirilmesi ve sınırsız hayat olaylarına tatbik edilmesidir. İslâm toplumları asırlarca içtihat müessesesini çalıştırarak önceki dönemlerde karşılaşmadıkları problemlere çözüm üretebilmişlerdir. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere müstakil içtihat tarzında bir faaliyet belirli bir aşamadan sonra doğal olarak ivme kaybetmiştir ancak bu durumun içtihat kapısının kapanması şeklinde nitelenmesi kendi içinde bir çelişkiyi de barındırmaktadır. Bir taraftan İslâm hukukunun bir içtihat hukuku olduğunu ifade etmek diğer taraftan ise içtihat kapısını kapamak ne kadar tutarlı bir yaklaşımdır? İddia edildiği üzere içtihat kapısı kapandıysa bu durumun zorunlu sonucu olarak fıkıhın gelişiminin de durması gerekmez miydi? Nitekim İbn Kemal Paşazâdenin yapmış olduğu ve genel kabul gören tasnifte bile –bu ehliyeteye sahip kişilerin kimler olduğuyla ilgili tartışmalar bir kenara konulacak olursa– içtihat sadece mutlak içtihat olarak değerlendirilmemiş, mezhepte içtihat, meselede içtihat, tahrîc, tercih şeklinde bir sıralamaya tabi tutularak İslâm toplumunun meselelerinin çözümüne kapı açılmaya çalışılmıştır.³⁵

³⁵ Hasan Özer, *İbn-i Kemâl ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sayı: 14, 2009, s. 358.

3. Fıkıhın Bu Dönemde Gelişmiş Olması

Fıkıh tarihi yazımındaki mevcut hâkim anlayışın aksine biz bu dönemde fıkıhın oldukça geliştiği kanaatindeyiz. Bizi bu düşünceye sevk eden çeşitli sebepler bulunmaktadır. Bunlar;

a. Bu Dönemde Yazılan Eserlerin Sayı İtibariyle Çok Olması

İslâmî ilimler tarihiyle ilgili yaygın kanaat, temel eserlerin H. V/M. XI. yüzyıla kadar yazıldığı bundan sonraki sürecin "şerh ve hâşiye" şeklinde oluştuğu şeklindedir. Tarihlendirme açısından doğru olmakla birlikte bu bakış, mevcut şerh ve hâşiye çalışmalarını küçümseyen, önemini ikinci plana atan bir düşünceyi de içinde barındırmaktadır.³⁶

Fıkıhta şerh ve hâşiye çalışmalarının ortaya çıkmasındaki en önemli faktörlerden biri mezheplerin kurumsal yapılarını tamamlamalarıdır. Mezhep içinde otorite olarak kabul edilen temel metinlerin anlaşılmasına yönelik çaba muazzam bir literatürün doğumuna da öncülük etmiştir. Yaygın kanaatin aksine şerh ve hâşiye çalışmaları kendi içinde belirli bir disiplin gerektiren ve emek isteyen bir süreçtir. Temel metin içinde yer alan fikhî hükümlerin edille-i şeriyeye ve mezhep içi istidlâl kaynaklarıyla irtibatlarının kurularak hükümlerin delillendirilmesi ve temellendirilmesi, şerhe konu olan metinle ilgili yapılan önceki şerhlerin kritiğe tabi tutulması, metnin kaleme alındığı dönemde bulunmayan bir takım istilahların kullanılması, muğlak ifadelerin okuyucunun anlayabileceği sadelikte kaleme alınması ve şerhe konu olan metne şârihin getirmiş olduğu kimi itirazlar şerh ve hâşiye çalışmalarının değerini göstermesi bakımından dikkate alınması gereken hususlardır.³⁷

Başta fıkıh olmak üzere neredeyse bütün İslâmî ilimlerde ana metni gölgede bırakan, metnin kendisinden ziyade şerhinin veya hâşiyesinin meşhur olduğu pek çok çalışma bulunmaktadır. Gerileme dönemi içinde mütalaa edilen 1800'lü yıllarda bile kendisinden önceki fikhî birikimi aktarmasıyla oldukça meşhur olan ve günümüzde Hanefî fıkıhının temel başvuru eserlerinden biri olan İbn Âbidîn'in (1252/1836) *Reddü'l-Muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr* adlı eseri Timurtâş'ın (1004/1596) Hanefî fıkıhına dair *Tenvîrü'l-Ebsâr* adlı eserine Alâeddîn Haskefî'nin (1088/1677) *ed-Dürrü'l-Muhtâr* adıyla yaptığı şerhin hâşiyesidir.

Elimizde istatistikî bir veri olmamakla birlikte kanaatimizce bu dönemde dört fıkıh mezhebi çerçevesinde kaleme alınan eser sayısı diğer dönemlerle mukayese edilemeyecek kadar çok sayıdadır. Örneğin 1197'de vefat eden Merğînânî'nin kaleme aldığı ve Hanefî fıkıhının temel metinlerinden *el-Hidâye* üzerine yapılan yaklaşık altmış civarın-

³⁶ İsmail Kara, *Şerh ve Hâşiye Geleneği Kuşatılmadan İslam'ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir Mi?* Türkiye IV. Dini Yayınlar Kongresi: Dini Klasikler: Tebliğler-Müzakereler (30-31 Ekim 2009 / Ankara), 2011, s. 63.

³⁷ Eyyüp Said Kaya, *Şerh*, TDV DİA, c. 38, İstanbul, 2010, s. 560-564.

da şerh ve hâşiye çalışması³⁸ fikhın duraklama ve gerileme dönemi olarak tavsif edildiği bu dönemin ürünüdür. Meselenin anlaşılmasına katkı sağlaması açısından bu dönemin önemli fakihleriyle meşhur eserlerinden bir kısmını verecek olursak örneğin; İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın (660/1262) *Kavâidü'l-Ahkâm*'ını, Ebü'l-Ferec İbn Kudâme'nin (682/1283) *eş-Şâfi'sini*, Karâfî'nin (684/1285) *Envârü'l-Burûk fî Envâi'l-Furûk*'unu, Habbâzî'nin (691/1292) *el-Muğnî fî Usûli'l-Fikh*'ını, İbn Dâkiku'l-İdy'in (701/1302) *Ehâ-dîsü'l-Ahkâm*'ını, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (710/1310) *Kenzü'd-Dekâik*'ını, Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin *Fetâvâ'sını* (728/1327), Şemsüddin İbn Kudâme'nin (744/1343) *el-Muharrer*'ini, Sad-ru's-Şerîa Ubeydullah b. Mesûd'un (747/1346) *et-Tenkîh*'ini, İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye'nin (751/1350) *'İlâmu'l-Muvakkîn*'ini, Takıyyüddin es-Sübkî'nin (756/1355) *Tekmiletü'l-Mecmu'*unu, Celâlüddin el-Kürânî'nin (767/1366) *el-Kifâye'sini*, Tâcüddin es-Sübkî'nin (771/1369) *Cem'u'l-Cevâmi*'ini, Cemâlüddin el-İsnevî'nin (772/1370) *Tırâzu'l-mehâfil*'ini, Ekmelüddin el-Bâbertî'nin (786/1384) *el-İnâye'sini*, Şâtıbî'nin (790/1388) *el-Muvâfakât*'ını, Tefâtânî'nin (793/1390) *et-Telvîh*'ini, Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (794/1392) *el-Bahru'l-Muhîr fî Usûli'l-Fikh*'ını, Sirâcüddin el-Bulkinî'nin (805/1403) *et-Tedrib fî'l-Furu'*unu, Cürcânî'nin (816/1413) *Hâşiye ale't-Telvîh*'ini, Şeyh Bedreddin'in (823/1420) *Câmiu'l-Fusûleyn*'ini, Molla Fenârî'nin (834/1431) *Füsûlu'l-Bedâiy*'ini, İbn Hacer el-Askalânî'nin (852/1447) *Fethü'l-Bârî'sini*, Bedrüddin Aynî'nin (855/1451) *el-Binâye'sini*, Kemâlüddin İbnü'l-Hümâm'ın (861/1457) *Fethu'l-Kadîr*'ini, Celâlüddin el-Mahallî'nin (864/1459) *Tefsîrü'l-Celâleyn*'ini zikretmek mümkündür. Listeyi uzatmak konunun dağılmasına sebep olacağından sıralamayı 1460 tarihiyle bitiriyoruz. Dikkat edilirse ismini saydığımız bu fakihler fikhın "gerileme dönemi" olarak isimlendirildiği bir dönemin şahsiyetleridir ve burada 1460'dan fikhın "uyanış çağı" olarak adlandırıldığı 1868'e yaklaşık dört yüzyıllık bir süre bulunmaktadır.

b. Fikhın Çeşitli Alt Disiplinlerinin Oluşması

Bu dönemde fikhın gerilemeyip geliştiğine dair bir diğer gösterge de fikhın çeşitli alt disiplinlerinin ortaya çıkmasıdır. Bu çerçevede kavâid, furûk, eşbâh ve nezâir, lugaz, tabakât, ahkâm-ı sultâniyye, siyaset-i şeriyeye, edebü'l-kâdî, ferâiz vb. konuları ihtiva eden eserlerin birkaç farklı istisna dışında neredeyse tamamı hicrî dördüncü yüzyıldan sonra kaleme alınmış veya ilgili literatür esas gelişimini bu dönemde göstermiştir. Yine aynı şekilde fetva koleksiyonları bu döneme damgasını vuran eserler konumundadır. Fakîh bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hüküm anlamına gelen fetva, bu dönemde gelişim göstermiş ve fikh tarihinin en meşhur fetva mecmuaları bu dönemde ortaya çıkmıştır.³⁹ Esasen bunların bir kısmı sistematik fi-

³⁸ Cengiz Kallek, *el-Hidâye*, TDV DiA, c. 17, İstanbul, 1998, s. 472.

³⁹ Fahrettin Atar, *Fetva*, TDV DiA, c. 12, İstanbul, 1995, s. 486-496.

kıh kitapları tarzında yazıldığı halde yine de fetva kitabı olarak şöhet bulmuştur. Buna göre Hanefî fikhına yönelik *Fetâvâ-yı Kâdîhân*, *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*, *el-Fetâvâ'l-Hindiyye (Âlemgîriyye)*, *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*, *el-Fetâvâ'l-Velvâliciyye*, Şafîi fikhına dair Takiyyüddîn es-Sübki'nin *Fetâvâ'sı*, İbn Hacer el-Heytemî'nin (974/1567) *el-Fetâvâ'l-Hadîsiyye'si* ve Süyûtî'nin (911/1505) *el-Hâvî li'l-Fetâvâ'sı* ve Hanbelî / Selefi âlim Takiyyüddîin İbn Teymiyye'nin (728/1328) fetvaları dönemin meşhur fetva mecmuaları arasındadır. Osmanlı muhitinde kabul gören fetva kitapları arasında ise *Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, *Behcetü'l-Fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, *Netîcetü'l-Fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, *Fetâvâ-yı Ankaravî*, *el-Fetâvâ'l-Hayriyye* ve *Fetâvâ-yı Minkârîzâde'si* zikretmek mümkündür.

4. Bu Dönemde Sosyal Hayatın Önceki Dönemlere Göre

Hızlı Bir Değişim Göstermemesi

Sosyal hayatın değişimini belirleyen çeşitli etkenler bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemlilerini iktisadî açıdan; üretim ve tüketim modellerinin değişimi, siyasî açıdan; yönetim biçimlerinin farklılaşması, eğitim açısından; okuryazar oranının artması/eksilmesi, yeni eğitim-öğretim kurumlarının açılması/kapanması, insan ilişkileri açısından; aile yapısındaki değişim, kadın erkek ilişkilerinin farklı bir boyut kazanması, kadının sosyal hayattaki konumunun değişimi vb. şekilde sıralamak mümkündür.

Değişimin temel dinamiğini oluşturan yukarıdaki faktörler açısından meseleye bakıldığında hicrî dördüncü yüzyılla altıncı yüzyıl arasında veya sekizinci yüzyılla onuncu yüzyıl arasında –her ne kadar aralarında iki yüzer yıllık bir zaman dilimi olsa da– çok da bir farklılık bulunmamaktadır. Örneğin toplumsal değişimin öncü kuvveti olan iktisadî ilişkilerde mevcut ekonomik yapı her iki dönemde de benzerlik göstermektedir. Her iki zaman diliminde de temel ekonomik aktivite toprağa bağlıdır. Henüz finans kapital tarzında bir ekonomik aktivite söz konusu değildir. Aralarındaki kısmî ve cüzî farklılıklara rağmen o günkü dünyanın ekonomik döngüsü ziraat ve ticarete dayalı bir yapıdadır. Üretim ve tüketim alışkanlıkları çok ve çeşitli bir yapıda değildir. Siyasî açıdan da durum aynıdır. Devlet, feodal beylikler veya imparatorluk tarzındaki siyasî yapılar monarşik esaslar çerçevesinde şekillenmiştir. Henüz ulus devlet telakkisi dünyanın gündemine girmemiştir. Medeniyetin temelini oluşturan şehirlerin kurulması/yapılanması ve mimarî anlayış genel hatlarıyla benzerlik göstermektedir. Burada ifade etmeye çalıştığımız husus, değişimin temel dinamikleri açısından mesele değerlendirildiğinde fikhın olgunluk çağı olarak zikredilen H. IV./M. X. yüzyılla gerileme çağı olarak nitelenen H. VI./M. XII. yüzyıl arasında esasta çok da bir farklılığın olmadığıdır. Nitekim zikrettiğimiz hususlar çerçevesinde esas değişim XIX. yüzyılda kendisini göstermeye başlamıştır. Dolayısıyla fikhın gerileme çağı olarak zikredilen dönemdeki sosyal hayatın değişimi ürkütücü boyutta değildir ve fikh mevcut haliyle ortaya çıkan meselelere çözüm bulabilmiştir.

5. Fıkhın İslâm Toplularının Hukuk Sistemi Olması

Fıkıh, tefsir ve hadis gibi İslâmî ilimler kategorisinde yer alan bir ilimdir. İslâmî ilimlerin gelişim seyri açısından örneğin tefsir ilminin gelişim seyriyle fıkhın gelişim seyri arasında bir benzerlik veya ilişki kurulabilir. Ancak fıkhı, diğer İslâmî ilimlerden ayıran en bariz özelliklerinden biri, fıkhın sadece teorik bir ilim olmadığı aynı zamanda İslâm toplumunun hukuk pratiğini inşa ettiğidir. Dolayısıyla fıkıh ilminin gelişim serüvenini diğer ilimlerde olduğu üzere sadece literatürden takip etmek sağlıklı sonuçlar doğurmayabilir. Fıkıh, son yüzyıl hariç bin üç yüz yıllık sürede İslâm toplumlarının hukuku olarak uygulanmıştır. Özellikle Endülüs, Memlük ve Osmanlı hukuk tatbikatı temelde fıkıh merkezlidir. Uygulamada tek bir mezhebin esas alınması, kimi durumlarda örfî hukuka da yer verilmiş olması veya idarecilerin zaman zaman fıkhın/hukukun dışına çıkması gibi istisnalar bir kenara koyulursa fıkıh, İslâm toplumlarının hukuk sistemini oluşturmuştur.

Fıkıh tarihi kitaplarında “duraklama ve gerileme” olarak nitelenen bu dönemde fıkhın teori kısmının pratiğe yönelik oldukça önemli örnekleri görülmüştür. 1258’de Bağdat’ın Moğolların eline geçmesinden 1868’deki Mecelle’ye kadar tarihlendirilen gerileme döneminde başta Memlük ve Osmanlı olmak üzere pek çok İslâm devleti, fıkhı, hukuk sistemlerinin merkezine almışlar ve Müslüman toplumun hukukî ilişkilerini fıkha göre çözmüşlerdir. Malum olduğu üzere adlî teşkilât hukukun mücessem hale geldiği formdur. Bu yönüyle Osmanlı adlî teşkilatı, kadılık sistemiyle, mahkemelerin yapısıyla, fıkhın (Hanefî mezhebinin) uygulamaya esas kabul edilmesiyle İslâm tarihindeki ender örneklerden birini oluşturmuştur. Nitekim şeriyeye sicilleri üzerine yapılan son çalışmalar aile hukukundan mirasa, ceza hukukundan ticaret hukukuna kadar geniş bir alanın İslâm hukukunca tanzim edildiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı hukukunun şerîliği konusundaki tartışmalar⁴⁰ bir kenara bırakılacak olursa Osmanlı devletinin uygulamada İslâm hukukunu esas aldığı tarihî bir gerçekliktir.

Yaklaşık altı yüz yıl uygulamaya esas olan bir hukuk sisteminin “durakladığına veya gerilediğine” dair her hangi bir tarihi kayıt da bulunmamaktadır. Yukarıda örneklerini verdiğimiz fıkıh tarihi eserlerinde ele alındığı üzere bir duraklama veya gerileme söz konusuysa, İslâm devletleri bu süre zarfında hangi hukuk sistemini uyguladılar veya Müslüman toplumun hukuk ihtiyacını ne ile giderdiler? Bilindiği gibi hukuk, sosyal gelişme ile uyumlu olmadığı zaman diğer bir ifadeyle hukuk, sosyal hayatın değişim ve dönüşüm hızına ayak uyduramadığı zaman problemler ortaya çıkmaya başlar. Nitekim özellikle XX. yüzyılda fıkhın karşılaştığı esas sorun, toplumda yeni ortaya çıkan meselelere çözüm getirmede zorlanması ve hukukun sosyal hayatın değişim hızının gerisinde kalmasıdır. Fıkıh tarihiyle ilgili yazılan eserler, temelde bu düşünceden hareket ederek bu soruna çözüm aramışlar ve bunun yolunu da içtihat mekanizmasının hareketine geçi-

⁴⁰ Ahmet Yaman, *Osmanlı Pozitif Hukukunun Şerîliği Tartışmalarına Eleştirel Bir Katkı*, İslâmîyât, sayı 1, 2005, s. 113-125.

rilmesinde görmüşlerdir. Bu sayede hukukun, sosyal hayatın değişim hızına ayak uydurabileceğine inanmışlardır.

6. Fıkıhın Son Döneminin “Uyanış Çağı Olarak” İsimlendirilmesinin Tarihi Gerçeklere Uygun Olmaması

Fıkıh tarihi eserlerindeki bir diğer problem de son yüzyılın “uyanış ve canlanma” olarak adlandırılmasıdır. Tarihi açıdan kendi içinde bir çelişkiyi barındıran bu isimlendirmede uyanışın hangi kriterlere göre oluştuğu yeterince açıklanmamıştır. Bu bakış açısına göre örneğin İslâm dünyasının 1940 yılındaki durumunun 1740 yılına göre daha iyi olması gerekir. Peki, tarihî açıdan durum böyle midir? 1250-1868 arasındaki yaklaşık altı yüz yılı gerileme olarak isimlendiren bakış açısı “İslâm dünyasında ne oldu da bir uyanış meydana geldi ve Müslümanlar fıkıhı yeniden hukuk sistemlerinin merkezine aldılar” sorusuna cevap verememektedir. Fıkıh tarihi eserlerinde bu soruya cevap olarak örneğin kanunlaştırma faaliyetleri gerekçe olarak gösterilmektedir. Mecelle, Mürşidü'l-Hayrân, Hukuk-ı Aile Kararnamesi gibi son dönem çalışmaları fıkıh kitaplarında dağınık halde bulunan hükümlerin modern kanun formuna dökülmesi açısından önem arz etmekle birlikte bu dönemin uyanış olarak adlandırılması için yeterli midir? Veya bu çalışmalar yapılmış olsa bile örneğin 1926 tarihli Medeni Kanun Mecelle'yi mülga hale getirmiş, Hukuk-ı Aile Kararnamesi ise İmparatorluk dağılmadan önce 1919 yılında yürürlükten kaldırılmış, Mürşidü'l-Hayrân ise yürürlüğe girme imkânını bulamamıştır. Ayrıca başta İmparatorluk bakiyesi Türkiye olmak üzere Müslüman nüfusa sahip neredeyse bütün ülkelerde batı kanunları resepsiyon yoluyla benimsenmiş ve hukuk sistemleri Roma hukuku merkezli batı hukukuna göre şekillenmiştir. Diğer taraftan XX. yüzyılda örneğin yukarıda bir kısmının isimlerini zikrettiğimiz İbn Teymiyye, Bedrüddin el-Aynî, Molla Fenârî, İbn Hümâm, İbrahim el-Halebî, İbn Kemâl Paşazâde, Ebüssüüd Efendi, Zebilli Ali Cemâlî Efendi, Güzelhisârî ve İbn Âbidîn gibi âlimler de henüz yetişmemiştir. Aynı şekilde bir *Mültekâ* veya *Reddü'l-Muhtâr* da telif edilmemiştir. Dolayısıyla uyanışın temel sâikin ne olduğu sorusu hala cevap bulamamıştır. Kanaatimizce fıkıh tarihi müelliflerinin buradaki temel hareket noktası yine içtihat düşüncesidir. Diğer bir ifadeyle İslâm dünyasının içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan çıkışın içtihat müessesini işler hale getirmek olduğu şeklindeki son dönem tartışmaları, fıkıh tarihi müelliflerini etkilemiş ve mesele hep bu zaviyeden değerlendirilmiştir.

Fıkıh tarihini mutlak/müstakil içtihat merkezli okumanın kendi içindeki bir diğer çelişkisi de şudur; mademki mesele “mutlak/müstakil içtihat” çerçevesinden değerlendirilerek bu tarz içtihadın olmadığı 1250-1868 arası gerileme dönemi olarak ifade edilmektedir. O halde “uyanış çağında” mutlak içtihadın ortaya çıkma ihtimali ne kadar gerçekçidir? Soruyu tersten soralım, klasik fıkıh kitaplarında içtihadın tanımı ve müçtehitte bulunması gereken vasıflar geçerliliğini koruduğu sürece fıkıh tarihinin “duraklama ve gerileme” dönemi nasıl sona erecektir?

Sonuç

İslâm hukuk tarihi, fıkıh tarihi, İslâm teşrii tarihi gibi çeşitli adlarla yazılan eserlerde, fıkıhın gelişim süreci ele alınmıştır. Bu tür eserler son yüzyılın ürünüdür.

Eserlerde genel olarak birbirine benzer bir sistem takip edilmiş ve fıkıh tarihi beş veya altı dönem halinde işlenmiştir. Buna göre Hz. Peygamber dönemi fıkıhın doğduğu, Sahabe dönemi fıkıhın geliştiği, Abbasiler dönemi ise fıkıhın olgunluk dönemleri olarak ifade edilmiştir. Yaklaşık olarak hicrî beşinci yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar süren dönem ise fıkıhın duraklama ve gerileme dönemi olarak isimlendirilmiştir. Bu dönem tavsif edilirken bin dört yüz yıllık İslâm Medeniyetinin altı yüz yılı yek pare bir biçimde tek bir dönem olarak ve çöküş, donukluk, mutlak/müstakil içtihat kapısının kapandığı, içtihatla meşguliyetin sona erdiği, cedel ve münazaraların yaygınlaştığı, mezhepler arasındaki ihtilafların zirve yaptığı, fitnenin ve cehaletin topluma hâkim olduğu ve ilme olan rağbetin azaldığı bir dönem şeklinde ve olabildiğince olumsuz bir dille anlatılmıştır. Son yüzyıl ise fıkıhın uyanma ve canlanma çağı olarak ele alınmıştır.

Fıkıh tarihinin bu şekilde ortaya konmasındaki temel hareket noktası içtihat düşüncesidir. Konuyla ilgili ilk eserlerin yazıldığı dönem aynı zamanda içtihat tartışmalarının İslâm dünyasında oldukça canlı olduğu bir dönemdir. Yazılan eserler bu tartışmaların etkisinde kalmış ve fıkıh tarihi, içtihat tarihi olarak okunmuştur. Ancak içtihat olgusu da örneklerini daha ziyade fıkıhın teşekkül dönemindeki kurucu imamlar çağında gördüğümüz mutlak ve müstakil içtihat olarak değerlendirilmiştir.

Bir içtihat hukuku olan fıkıhın gelişim sürecinde, mezheplerin ortaya çıkmasıyla birlikte mutlak/müstakil içtihat faaliyetinin ilk dönemlere göre eski hızını kaybettiği tarihî bir gerçektir. Ancak bu durum içtihadın ortadan kalkmasından ziyade meselelerin, mezheplerin vaz ettiği usul ve esaslar çerçevesinde çözülmesinin bir sonucudur. Diğer bir ifadeyle içtihadın Sahabe ve Abbasiler dönemine göre ivme kaybetmesi bilinçli bir tercih veya zaaftan ziyade içtihad gereksinim duyulup duyulmaması ve içtihadın imkân ve sınırlarıyla ilgili bir durumdur.

Fıkıh tarihinin yazımında içtihadın merkeze alınarak fıkıhın dönemlendirilmesi, tarihî vakalara uygun düşmemektedir. Özellikle fıkıhın duraklama ve gerileme devri olarak konumlandırıldığı dönem, bu eserlerde iddia edildiği gibi fıkıhın gerilediği bir dönem değildir. Aksine bu dönemde pek çok fakih yetişmiş ve bunlar çok değerli eserler kaleme almışlardır.

Fıkıhın gerilediği iddia edilen zaman diliminde fıkıh, kavâid, furûk, eşbâh ve nezâir, fetva usulü gibi çeşitli alt disiplinleriyle gelişimini sürdürmüştür.

Diğer İslâmî ilimlerden ayrı olarak fıkıh, aynı zamanda Müslüman toplumların hukuk sistemi işlevini de görmüştür. Tarihî bir realite olarak İslâm toplumları ve bu toplumların kurmuş oldukları devletler, hukuk sistemlerini fıkıh çerçevesinde şekillendirmişler ve yüzyıllar boyunca çok ciddi bir problemle karşılaşmamışlardır.

Fıkıh tarihinin son dönemi ise içinde bulunduğumuz zaman dilimine karşılık gelen uyanış ve canlanma dönemi olarak isimlendirilmiştir. Ancak bu dönemin bir önceki döneme göre –ıctihat tartışmaları bir kenara bakılırsa– nasıl bir farklılık arz ettiği ve neye göre uyanış ve canlanma dönemi olarak tavsif edildiği izaha muhtaçtır.

Informative Abstract

The Problem of The History of Fiqh Writing Based on The Jurisprudence

The development process of fiqh is discussed in the manuscripts written under the names of history of Islamic law, history of fiqh and history of Islamic legislation. These manuscripts are the works of the last century.

Generally, similar systems are followed up and the history of fiqh is treated in five or six terms in the manuscripts. According to that, they stated the period of Prophet Muhammad with the period in which fiqh rose, the period of Sahabah with the period in which fiqh developed, the period of Abbasids with the period of the matureness of fiqh. The period lasted approximately from the fifth century to the thirteenth century Hijri is named as the period of stagnation and regression of fiqh.

The starting point in the way the history of fiqh is presented is the idea of legal precedent. The period in which the very first manuscripts about the subject were written is the same period in which discussions on legal precedent were quite popular. The written works were effected by these discussions and the history of fiqh was read as the history of legal precedent. However, the doctrine of legal precedent was interpreted as precedent of absolute and conditional authority the examples of which we see rather in the time of the constituent imams in the formation period of fiqh.

It's a historical fact that when compared with the first terms, the sphere of activity of the legal precedent lost its extensity with the rising of the sects in the process of fiqh which is a decisional law. Yet, this situation is a consequence of the fact that the issues were handled in the frame of the procedures and principles which the sects imposed rather than the disappearance of legal precedent.

The periodisation of fiqh centering the legal precedent in the historiography of fiqh suits ill to the annals. Particularly the period named as the period of stagnation and regression of fiqh is not a regression period as these manuscripts claim. On the contrary, this period beared a witness to the up-growth of many scribes and they put pen to invaluable writings.

In the period claimed to be a recession for fiqh, fiqh, kavaid, furuk, eşbah and nezair kept on growing with several sub-disciplines as fetwa procedure.

Apart from other Islamic disciplines, fiqh also functioned as the legal system of the Muslim communities. As a historical fact, Islamic communities and the states founded by these communities formed their legal sys-

tems in the framework of fiqh and they have not confronted any problem for centuries.

The last period of the history of fiqh is named as the period of awakening and revival which equals to the present. However how this period differs from the previous period -when discussions on legal precedence put aside- and for which reason it's named as the period of awakening and revival are in need of further explanation.

Keywords: History of Fiqh, History of Islamic Law, History of Islamic Legislation, History of Fiqh Literature, Development Process of Fiqh

Kaynakça

- Ansary, Sabri Şâkir, *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku*, Ankara, 1958.
- Aşkar, Mustafa, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İstanbul, 2006.
- Aşkar, Ömer b. Süleyman, *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*, Dârü'n-Nefâis, Ammân, 1991.
- Atar, Fahrettin, *Fetva*, TDV DİA, c. 12, İstanbul, 1995, s. 486-496.
- Berki, Ali Himmet, *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku*, Ankara, 1955.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabâkâtü'l-Müfessîrîn*, Ankara, 1971.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, 1-2, Ankara, 1988.
- Cin, Halil, Akgündüz, Ahmet, *Türk-İslâm Hukuk Tarihi*, 1-2, İstanbul, 1990.
- Coulson, Noel James, *A History of Islamic Law*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1964.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, İstanbul, 1998.
- Derdür, İlyâs, *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*, Dârü İbn Hazm, 1-2 cilt, Beyrût, 2010.
- Ebû Zehra, Muhammed, *Târîhu'l-Mezâhibi'l-İslâmîyye fi's-Siyâseti ve'l-Akâidi ve Târîhi'l-Mezâhibi'l-Fikhiyye*, Dârü'l-Fikr, Kahire, ty.
- Ekinci, Ekrem Buğra, *İslam Hukuku Tarihi*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Erdem, Sami, *Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c.3, sy. 5, 2005, s. 100.
- Furat, Ahmet Hamdi, *Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde Okutulan Fıkıh Tarihi Dersi ve Muhtevası*, Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri, 2010, s. 357-363.
- Gölcük, Şerafettin, Toprak, Süleyman, *Kelam: Tarih, Ekoller, Problemler*, Tekin Kitabevi, Konya, 2001.
- Hacvî, Muhammed b. el-Hasen, *el-Fikru's-Sâmî fî Târîhi'l-Fikhi'l-İslâmî*, 1-2, Beyrût, 1976.
- Halil, Muhammed Reşâd, *el-Menhecü'l-İslâmî li Dirâseti't-Târîhi ve't-Tefsîri*, Dârü'l-Menâr, Kâhire, 1984.
- Hudari Bey, Muhammed, *Târîhu't-Teşrii'l-İslâmî*, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1967.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Hadis Tarihi*, Tenkitli Neşir; İbrahim Hatipoğlu, İstanbul, 2001.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, Seri: III, No. 2, Akşam Matbaası, İstanbul, 1936.
- Kallek, Cengiz, *el-Hidâye*, TDV DİA, c. 17, İstanbul, 1998, s. 472.
- Kara, İsmail, *Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslam'ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir Mi?* Türkiye IV. Dini Yayınlar Kongresi: Dini Klasikler: Tebliğler-Müzakereler (30-31 Ekim 2009 / Ankara), 2011, s. 63.

- Kara, Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, İstanbul, 1985.
- Karaman, Hayreddin, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1989.
- Karaman, Hayreddin *Fıkıh*, TDV DİA, c. 13, İstanbul, 1996, s. 1-14.
- Kattân, Mennâ', *Târîhu't-Teşrîi'l-İslâmî*, Riyad, 1997.
- Kavak, Özgür, "Tecdîd Mi Yeniden İnşâ Mı? Şah Veliyyullah Dihlevî'den Muhammed İkbâl'e Hint Alt-Kıtasında İctihad ve Taklide Farklı Yaklaşımlar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 17, 2011, s. 193-206.
- Kaya, Eyyüp Said, *Şerh*, TDV DİA, c. 38, İstanbul, 2010, s. 560-564.
- Kaya, Eyyüp Said, *Tabakât*, TDV DİA, c. 39, İstanbul, 2010, s. 292.
- Keskioğlu, Osman, *Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku*, Ankara, 1969.
- Koca, Ferhat, *Mısırlı İslam Tarihçisi ve Hukukçusu Muhammed Hudarî Bek (1837-1927): Hayatı, Eserleri ve Fikhî Görüşleri*, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6, 2005, s. 167-178.
- Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul, 1983.
- Koçyiğit, Talat, *Hadis Tarihi*, Ankara, 1997.
- Miras, Kâmil, *Târîh-i İlm-i Fıkıh*, 1-2, İstanbul, 1331.
- Musa, Muhammed Yûsuf, *el-Medhal li Dirâseti'l-Fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 2009.
- Okur, Kâşif Hamdi, *İslâm Hukukunda Çağdaşlaşma Arayışlarının Arka Planı: Son Dönem Osmanlı Düşüncesinden Günümüze Uzanan Süreç*, *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl 3, Sayı 1, 2008, s. 163.
- Özer, Hasan, *İbn-i Kemâl ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri*, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 14, 2009, s. 358.
- Sâyis, Muhammed Ali, *Târîhu'l-Fikhi'l-İslâmî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 2000.
- Seyyid Bey, Mehmed, *Târîh-i Fıkıh Dersleri*, Dârülfünûn Matbaası, İstanbul, 1924.
- Sunar, Cavit, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara, 1975.
- Şelebî, Muhammed Mustafa, *el-Medhal fi'l-Fikhi'l-İslâmî*, ed-Dârü'l-Câmiyye, Beyrût, 1985.
- Şerefüddîn, Abdülazîm, *Târîhu't-teşrîi'l-İslâmî ve Ahkâmü'l-Milkiyye ve's-Şuf'a ve'l-Akd*, Bingazi, 1985.
- Topal, Şevket, *Ziya Gökalp'in İctimâî Usûl-i Fıkıh Önerisi ve İzmirli İsmail Hakkı'nın Karşı Eleştirisi*, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy.2, 2012, s. 7-25.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelam İlmî: Giriş*, İstanbul, 1981.
- Türcan, Talip, *Fıkıhdan İslâm Hukukuna -Fıkıhın İslâm Hukukuna Evrilme Süreci Üzerine Bazı Düşünceler*, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 6, 2005, s. 16.
- Vâsıl, Nasr Ferîd Muhammed, *el-Medhalü'l-Vasît li Dirâseti's-Şerîati'l-İslâmîyye ve'l-Fikhi ve't-Teşrî*, el-Mektebetü't-tevkîfiyye, by, ts.
- Yaltkaya, Mehmed Şerafettin, *Kelam Tarihi*, Dârü'l-Fünûn Neşriyatı, İstanbul, 1924.
- Yaman, Ahmet, *Osmanlı Pozitif Hukukunun Şeriliği Tartışmalarına Eleştirel Bir Katkı*, *İslâmiyât*, sayı 1, 2005, s. 113-125.
- Yıldız, Kemal, Yıldırım, İlyas, *Fıkıh İlmî/İslâm Hukuk Tarihi Kaynakları ve Çalışmaları Üzerine Bir Derleme Denemesi*, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 7, 2006, s. 379.